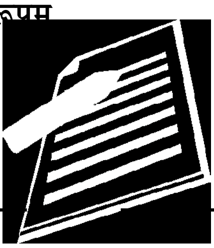

11

अनुच्छेदलेखनम्

भाषा एव मानवजीवनस्य वैशिष्ट्यम्। पशूनामपि भाषा भवति परन्तु सा तु केवलं सांकेतिकरूपेण विद्यते। वयं मानवाः चिन्तयितुं किंचिद् नवीनं विचारयितुं कल्पयितुं च शक्नुमः। अस्माकं विचाराणाम् अभिव्यक्तिः द्विधा भवति भाषणेन लेखनेन वा। लेखने अपि अनेके विधयः भवन्ति—गद्यमयं, पद्यमयं नाट्यमयं च। 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इति कथनानुसारं गद्यलेखनं सुकरं न भवति। गद्यरचनायां कथानिबन्धानुच्छेदादयः अनेकाः विधाः सन्ति। अस्मिन् पाठे वयं केवलम् अनुच्छेदलेखनविषयकं चिन्तनं कुर्मः। अनुच्छेदे वयं शीर्षकविषयकम् एकं बिन्दुम् एव आधारीकृत्य संक्षेपेण विचाराणाम् अभिव्यक्तिं कुर्मः। एवम् अनुच्छेदे कस्यापि एकस्य विचारस्य चिन्तनस्य भावादेश्च संक्षेपेण प्रवाहयुक्तं वर्णनं भवति।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- अनुच्छेदस्य उपांगानि वर्णयितुं समर्थः भविष्यति;
- शब्दानां वर्णविश्लेषणं कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- पदैः वाक्यानि उपवाक्यानि च निर्मास्यति;
- अनुच्छेदस्य रूपरेखानिर्माणं कर्तुं योग्यतां प्राप्स्यति;
- अनुच्छेदान्तर्गतवाक्यानाम् अन्तःसम्बन्धं सम्यक् ज्ञातुं शक्तः भविष्यति;
- अनुच्छेदस्य समापनवाक्यं योजयितुं योग्यः भविष्यति;
- लघुनिबन्धम् आधारीकृत्य शीर्षकं लेखितुं सक्षमः भविष्यति।

टिप्पणी

क्रियाकलापः

अत्र वाक्येषु केचन संकेताः दर्शिताः। तेषु यः संकेतः भाषया सम्बद्धः, तस्य अग्रे (✓) इति चिह्नेन चिह्नीकुर्वन्तु

वाक्यम्	उत्तरम्
1. गौः वत्सं जिघ्रति।	भाषा/ भावः
2. काकः कॉव कॉव इति करोति।	भाषा/ संकेतः
3. नेता भाषणं करोति।	भाषा/ संकेतः
4. बालकः वंशीं वादयति।	भाषा/ स्वरः
5. कारचालकः नादं करोति।	भाषा/ ध्वनिः
6. बालिका गीतं गायति।	भाषा/ स्वरमात्रम्
7. बालिका नृत्यति।	भाषा/ भावाभिव्यक्तिः
8. राजा आदेशं ददाति।	भाषा/ ध्वनिः

11.1 अधुना अवगच्छामः

अनुच्छेद–लेखनम्

अस्माभिः दृष्टं यत् भाषया वयं विचाराणाम् अभिव्यक्तिं कुर्मः। भाषायाः कति उपांगानि भवन्ति इति अधुना विचारयामः।

अनुच्छेदस्य उपांगानि

अधोलिखितं चित्रं पश्यन्तु

- वर्णः
- प्रातिपदिकम्
- पदम्
- वाक्यम्
- अनुच्छेदः

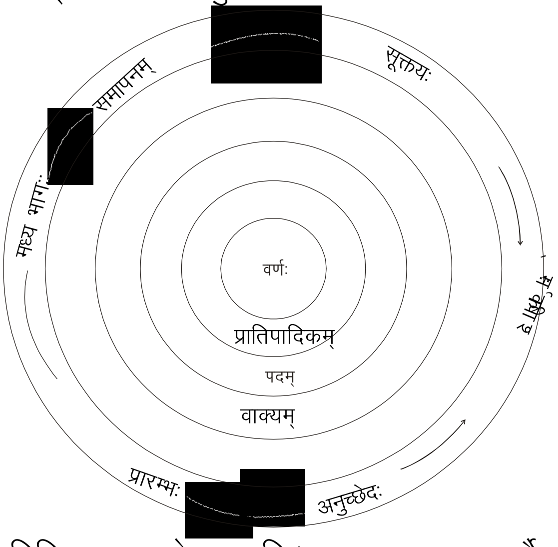

प्रारम्भः मध्यः समापनम् शीर्षकम् इति मिलित्वा अनुच्छेदः भवति। भाषायाः प्रारम्भः वर्णैः भवति। स्वरव्यंजनादयः वर्णाः।

वयम् पश्यामः यत् वर्णैः प्रातिपदिकानां रचना भवति यथा र+आ+म्+ अ = इति मिलित्वा 'राम' प्रातिपदिकं भवति। परन्तु प्+अ+ठ् = पठ् इति धातुः प्रातिपदिकम् न उच्यते। प्रत्येकं पदे मूलरूपेण यद् विराजते तत् प्रातिपदिकम्। प्रातिपदिकैः सह सुप् विभक्तीनां योगेन सुबन्तपदानां निर्माणं भवति, धातुभिः सहः तिङ् प्रत्ययानां योगेन तिङन्तपदानि जायन्ते। कथ्यते च 'सुप्तिङन्तं पदम्'। अत्र मञ्जूषायां केचन वर्णाः, कानिचित् प्रातिपदिकानि, कानिचित् च सुबन्तपदानि अन्यानि च तिङन्तपदानि मिश्रितानि सन्ति। वयम् एतानि पृथक् पृथक् चित्वा विभिन्नस्तम्भेषु लिखामः।

मंजूषा

हरि, तु, गम्, वयम्, गच्छामः, हस्, पठामः य्, सीता, राम, लतायै, अस्मभ्यम्, लिख्, सीते!, च्, च, युष्मद्, म्, मा, वद्, पठ, त्, विचरन्ति, पठ्, न्, न, फलानि, प्रातः

स्तम्भेषु वर्गीकरणम्

क्रमांकः	वर्णः	प्रातिपदिकम्	धातुः	सुबन्तानि	तिङन्तानि	अव्ययानि
1.	य्	हरि	गम्	वयम्	गच्छामः	च
				लतायै	पठामः	मा
2.	च्	सीता		अस्मभ्यम्		
3.	म्	राम	लिख्		विचरन्ति	न
4.	त्	युष्मद्	वद्	सीते	हस्	तु
5.	न्		पठ्	फलानि	पठ्	प्रातः

ध्यातव्यं यत् वर्णैः प्रातिपदिकानां, पदानां च रचना भवति। अतः वर्णानां मेलनं शब्दनिर्माणे प्रथमं सोपानं भवति।

वर्णों से मिलकर शब्द बनते हैं। शब्दों में सुबन्त प्रत्यय लगाकर विभिन्न विभक्तियों में रूप चलते हैं। धातुओं में तिङन्त प्रत्यय जोड़कर विभिन्न क्रियापद बनाए जाते हैं। 'य्' वर्ण है, यत् सर्वनाम शब्द है, यः सर्वनाम है, 'या' धातु है, याति 'जाता है' क्रिया है।

पाठगतप्रश्नाः 11.1

1. अधोलिखितमञ्जूषायां दत्तानि पदानि, वर्णाः, सुबन्तानि, तिङन्तानि, अव्ययपदानि च पृथक् स्तम्भेषु लिखत

   बालिके, नदी, च, य्, यः, पठत, सवितुः भ्रातृ, सूर्याय, वद, वद्, स्, सः, तद्, क्, रोचते, अद्य, ह्यः, गौः, गो, बहिः, गच्छ, गच्छ्, जिघ्रति, ज्, परश्वः, घ्रा, भू, नम्, अ, उ, यत्, किम्, लिख्, नम, श्वः,

क्रमांक:	वर्ण:	प्रतिपादिकम्	धातु:	सुबन्तानि	तिङन्तानि	अव्ययानि
1	––	––	––	––	––	––
2	––	––	––	––	––	––
3.	––	––	––	––	––	––
4.	––	––	––	––	––	––
5.	––	––	––	––	––	––
6.	––	––	––	––	––	––

11.2 पदैः वाक्यनिर्माणम्

प्रथमे एकांशे अस्माभिः पठितं यत् वर्णैः प्रातिपदिकानां धातूनां च रचना भवति। वाक्ये प्रायः सुबन्तानि तथा तिङन्तानि पदानि भवन्ति। संज्ञासर्वनामविशेषणादीनां कृते सुबन्तानि पदानि प्रयुज्यन्ते। क्रियापदानां कृते तिङन्तानां पदानां प्रयोगः भवति। अव्ययपदानि अपि सुबन्तानि एव भवन्ति परन्तु तेषां विभक्तिलोपः जायते, तेषां रूपे किमपि परिवर्तनं न भवति। अधोलिखिते गतिविधौ वयम् सुबन्ततिङ्न्तपदयोगेन वाक्यरचनां करिष्यामः। क्रियापदानि पञ्चलकारेषु एव दत्तानि, तेषाम् अर्थसंगतिं दृष्ट्वा एव प्रयोगः करणीयः।

	कर्तृपदानि		क्रियापदानि
(क)	वयम्	(i)	गच्छन्तु
(ख)	बालकाः	(ii)	पठिष्यथः
(ग)	भवन्तः	(iii)	पठेः
(घ)	यूयम्	(iv)	अक्रीडन्
(ङ)	तौ पुरुषौ	(v)	नमामि
(च)	ते बालिके	(vi)	हसावः
(छ)	आवाम्	(vii)	तरतः
(ज)	युवाम्	(viii)	अलिखाम
(झ)	त्वम्	(ix)	गच्छत
(ट)	अहम्	(x)	धावतः

ध्यानेन पश्यन्तु। वाक्ये क्रियापदं कर्तृपदानुसारम् एव भवति। कर्तृपदस्य पुरुषानुसारं, वचनानुसारम् एव क्रियापदं प्रयुज्यते। अनुच्छेदे वाक्यैः सह उपवाक्यानाम् अपि प्रयोगः भवति। मुख्यवाक्ये आश्रितानि वाक्यानि उपवाक्यानि उच्यन्ते। अनुच्छेदे परस्परं वाक्यानि सम्बद्धानि भवन्ति। अत्र क्रियाकलापे दश वाक्यानि समाहितानि। एतानि एवं सन्ति–

वयम् अलिखाम। बालकाः अक्रीडन्। भवन्तः गच्छन्तु। यूयम् गच्छत। तौ पुरुषौ तरतः। ते बालिके धावतः। आवाम् हसावः। युवाम् पठिष्यथः। त्वं पठेः। अहं नमामि।

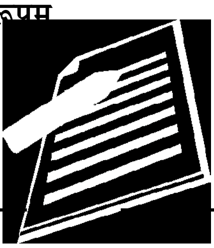

एतानि वाक्यानि तु सार्थकानि परन्तु अनुच्छेदकृते परस्परं सम्बद्धानि न सन्ति। किं वयम् एतानि वाक्यानि मेलयित्वा अयम् अनुच्छेदः इति कथयितुं शक्नुमः? नैव। एतानि वाक्यानि तु असम्बद्धानि। एतानि वाक्यानि मिलित्वा किमपि स्पष्टीकर्तुं न शक्नुवन्ति। अतः अनुच्छेदे सर्वाणि वाक्यानि परस्परं सम्बद्धानि भवन्ति। अधोलिखितानि वाक्यानि पश्यत–

क्रियाकलापः–2

वयं प्रातः उत्तिष्ठामः। स्नानं कुर्मः। ध्यानं कुर्मः, विद्यालयं गच्छामः। पाठान् पठामः। क्रीडाक्षेत्रे क्रीडामः। गीतानि गायामः। मध्याह्ने गृहम् आगच्छामः। भोजनं कुर्मः। विश्रामं कुर्मः। सायंकाले उद्याने भ्रमामः। ततः आगच्छामः। गृहकार्यं कुर्मः। पठितान् पाठान् पुनः पठामः। रात्रौ दशवादने शयनं कुर्मः।

उपरिलिखितेषु वाक्येषु मूलबिन्दुः कः?

सुष्ठु चिन्तितम्– एषा केषाञ्चन छात्राणां दिनचर्या। अत्र किं शीर्षकं भवितुं शक्नोति? सम्भवतः ''अस्माकं दिनचर्या'' इति।

सारांशतः

- अनुच्छेदे वाक्यानि भवन्ति।
- वाक्येषु क्रियापदं कर्त्रनुसारं भवति। क्रियापदं विना वाक्यं पूर्णं न भवति।
- वाक्यानि परस्परं सम्बद्धानि सन्ति।
- वाक्यानाम् आधारबिन्दुः एक एव, तद् एव शीर्षकम्।

अनुच्छेद वाक्यों से बनता है। वाक्यों में क्रियापद कर्ता के अनुसार होते हैं। वाक्यों के परस्पर जुड़े हुए होने से ही अनुच्छेद बनता है।

क्रियाकलापः–3

अधोलिखितानां वाक्यानाम् आधारबिन्दुः कः?

प्रातःकालः अस्ति। आकाशे सूर्यः उदितः। खगाः कलरवं कुर्वन्ति। जनाः भ्रमणं कुर्वन्ति। बालकाः विद्यालयं गच्छन्ति। मार्गेषु यानानि धावन्ति। केचन यानस्थानकं प्रति गच्छन्ति। सर्वत्र व्यस्तता अस्ति। केचन वृद्धाः मन्दिरं गच्छन्ति। नूनम् ये उद्यमं कुर्वन्ति ते स्वस्थाः भवन्ति। अलसाः किमपि न प्राप्नुवन्ति। उक्तं हि, ''उद्यमेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः''।

अत्र अनुच्छेदस्य आधारबिन्दुः कः? नूनम् उद्यमः। कथं ज्ञायते? प्रातःकाले उत्थाय सर्वे जनाः उद्यमे संलग्नाः। वस्तुतः उद्यमशीलाः एव ऐश्वर्यं लभन्ते। अलसाः तु किमपि न प्राप्नुवन्ति। अन्ते दत्ता सूक्तिः अपि इदम् एव तात्पर्यं सूचयति। अतः प्रायः अनुच्छेदस्य समाप्तौ काचित् सूक्तिः, सुभाषितं वा योज्यते।

क्रमबद्धता

अनुच्छेदे क्रमः अपि अत्यन्तम् आवश्यकः। यदि अनुच्छेदे क्रमबद्धता, तारतम्यता नास्ति तर्हि भावस्य अभिव्यक्तिः सम्यक् न भवति। अतः अस्माभिः ध्यातव्यं यत् अनुच्छेदे सार्थकता भवेत्, क्रमिकता भवेत्, अपि च वाक्यानि शुद्धानि भवेयुः। अन्ते च काचित् सूक्तिः सुभाषितं वा भवेत्।

अनुच्छेद में सम्बद्धता, क्रमबद्धता, तारतम्यता होनी आवश्यक है।

पाठगतप्रश्नाः 11.2

1. अधोलिखिते अनुच्छेदे असम्बद्धवाक्यानि चित्वा लिखन्तु–

   सर्वेषाम् एव अहंकारः भवति। कस्यचित् स्वल्पः कस्यचित् मध्यमः। अहंकारः मानवम् अन्धं करोति। सः कथयति अहं तु सर्वेभ्यः महान्। सः चिन्तयति– अहं सर्वेभ्यः दीनः इति। सर्वे तस्य अहंकारं पश्यन्ति परन्तु सः कथयति अहं तु सर्वेभ्यः महान्। कोऽपि मया सदृशः विद्वान् नास्ति। सः सर्वदा सर्वेषां सेवां कर्तुं तत्परः भवति। अहंकारी निन्दां न शृणोति। सः सर्वदा प्रशंसाम् एव इच्छति। अन्ते स रावणवत् विनश्यति।

2. उपर्युक्ते अनुच्छेदे कः मुख्यबिन्दुः?
3. एतस्य अनुच्छेदस्य कृते शीर्षकं लिखन्तु।
4. अधोलिखितासु सूक्तिषु का सूक्तिः अन्ते योजयितुं शक्यते?

   (i) शरीराणि विनाशीनि न शरीरी विनश्यति। (अग्निपुराण– 14 / 2)

   (ii) उद्यमो मित्रवद् ग्राह्यः, प्रमादं शत्रुवत् त्यजेत्। (बुद्धचरितम् 26–73)

   (iii) हन्ति मानः महद् यशः (महाभारतम् अनुशासनपर्व 69.19)

   (iv) त्यक्त्वाऽभिमानं पुरुषो जानाति परमेश्वरम् (शिवपुराणम् 3.8.58)

   (v) क्रोधो हन्ता मनुष्याणां, क्रोधो भावयिता पुनः (महाभारतवनपर्व 29.1)

11.3 रूपरेखाम् अधिकृत्य अनुच्छेदलेखनम्

अनुच्छेदलेखनात् पूर्वं विषयमधिकृत्य रूपरेखानिर्माणम् अत्यधिकम् आवश्यकम्। कांश्चन विषयान् अधिकृत्य रूपरेखानिर्माणं कुर्मः।

वसन्तः (रूपरेखा)

षड् ऋतवः, ऋतुराजः, वृक्षाः, पुष्पाणि, भ्रमराः, लताः सौरभप्रसारः, जलाशयाः, कमलानि, नवीनानि पत्राणि, कोकिलाः, आम्रमञ्जर्यः, आकाशः निर्मलः भवति।

एतां रूपरेखाम् अनुसृत्य वयं लघुनिबन्धं लिखामः

ऋतुराजः वसन्तः

भारते षड् ऋतवः भवन्ति। वसन्तः, ग्रीष्मः, वर्षा, हेमन्तः, शरत्, शिशिरः। वसन्तः ऋतूनां राजा कथ्यते। वृक्षाः कुसुमैः पूर्णाः। पुष्पेपु भ्रमराः गुञ्जन्ति। लतासु नवीनानि पत्राणि आगच्छन्ति। सर्वत्र सुगन्धः प्रसरति। जलाशयेषु कमलानि विकसन्ति। आम्रवृक्षेषु मंजर्यः प्रस्फुटन्ति। कोकिलाः पंचमस्वरेण गायन्ति। आकाशः अपि निर्मलः। वयम् अपि आकाशवत् उदारमनाः स्वस्थचित्ताः भवेम, स्वकर्मणां शुभां कीर्तिं प्रसारयामः। तदैव वसन्तवत् अस्माकं जीवनमपि धन्यं भवेत्।

चित्राधारितम् अनुच्छेदलेखनम्

चित्रम् आधारीकृत्य अपि अनुच्छेदलेखनं भवति। अत्र प्रदत्त चित्रं पश्चत–

प्रातःकोल पतिः पत्नी वार्तालापं कुरुतः। तयोः हस्तयोः चषकौ स्तः। पश्चात् दूरदर्शनम् अपि अस्ति । तौ समाचारं शृणुतः। हास्यप्रदां कामपि घटनां श्रुत्वा हसतः। आनन्दमयं वातावरणम्। पारिवारिकशान्तेः उदाहरणम्। वेदेषु उक्तम् समानमस्तु वो मनः।

पाठगतप्रश्नाः 11.3

1. (क) एवमेव अधोलिखितान् विषयान् अधिकृत्य अनुच्छेदं लेखितुं रूपरचनायाः निर्माणं कुर्वन्तु

<u>परिश्रमः</u>

परिश्रमेण सुखप्राप्तिः, ...

(ख) उक्तरूपरेखां पठित्वा अनुच्छेदं लिखन्तु

2. 'अस्माकं भारतम्' इति विश्यमधिकृत्य अनुच्छेदं लिखत।

3. चित्राधारितम् अनुच्छेदलेखनम्

अत्र प्रदत्तशब्दानां सहायतया अनुच्छेदं लिखत–

शीतः ऋतुः, द्वौ जनौ, पर्वतवासिनौ, शीतार्तौ, मध्ये अङ्गारिका (अंगीठी), हस्तौ तापयतः, अग्नेः ज्वालाः उष्णीषम् (पगड़ी) धारयतः।

3. अस्माकं देशः भारतम्

जन्मभूमिः, उत्तरे हिमालयः, तिसृषु दिशासु सागराः, अनेकाः नद्यः, मध्ये विन्ध्याचलः, महती संस्कृतिः, महान्तः कवयः, महान्तः ग्रन्थाः, विपुलं साहित्यम्, वीराङ्गनाः देशभक्ताः, सूक्तिः–जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

11.4 सौन्दर्यविधायकानि तत्त्वानि अनुच्छेदं लिखत

वाक्ये पदानां शुद्धता, उपयुक्तपदानां चयनं, तेषां सम्यक्संयोजनं च अनुच्छेदस्य सौन्दर्यविधायकानि तत्त्वानि। यदि कुत्रचिदपि अशुद्धिः वर्तते तर्हि निश्चप्रचं सौन्दर्यं नश्यति। अतः भाषायाः शुद्धता अपरिहार्या। प्रायः संयुक्तव्यंजनानां मेलने प्रातिपदिकानां शब्दानां वा लेखने वर्तनी गताःअशुद्धयः भवन्ति।

उदाहरणार्थं वयं कानिचित् वर्तनीगताशुद्धियुक्तानि वाक्यानि पठामः–

1. भवान् विवाहोत्सवे वरवधूभ्याम् आर्शिवादप्रदानाय गच्छति।
2. मया कालीदासस्य अभिग्यानशाकुन्तलं नाटकं पठितम्।
3. अद्य तस्याः मौनवृतम् अस्ति।
4. नारी ग्रहलक्ष्मी कथ्यते।
5. अहं नित्यं विष्णुसहस्त्रनामस्त्रोत्रस्य पाठं करोमि।
6. शिवेः करूणाभावः अनुकरणीयः।

सम्प्रति तासाम् अशुद्धीनां शोधनं कृत्वा लिखामः–

1. आशीर्वादप्रदानाय
2. कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम्।
3. मौनव्रतम्
4. गृहलक्ष्मीः
5. विष्णुसहस्रनामस्तोत्रस्य
6. करुणाभावः

भाषायाः शुद्धतायाः तात्पर्यं यत् भाषा व्याकरणसम्मता भवेत्। वाक्ये कारकक्रिया लिङ्गवचनादीनां समुचितः अन्वयः अनिवार्यः। द्वितीयांशे अस्माभिः पठितं यत् वाक्ये क्रियापदं कर्तृपदानुसारम् एव भवति। यथा मौनव्रतम् अस्ति। अहं करोमि। अत्र एतदपि स्मर्तव्यं यत् कर्मवाच्ये क्रिया कर्मपदानुसारं भवति। यथा–मया गीता पठ्यते। भाववाच्ये च क्रिया एकवचने एव भवति। यथा बालकैः सुप्यते। विशेषणस्य लिङ्गं वचनं विभक्तिश्च विशेष्यानुसारम् एव भवन्ति। यथा– खेलते बालकाय। गच्छत् यानम्.....। वाक्ये अशुद्धिपरिहाराय एते नियमाः सावधानेन पालनीयाः।

अनुच्छेदलेखने पदचयने अपि उपयुक्तानाम् एव पदानां चयनं करणीयम्। संस्कृतं सर्वाधिकं समृद्धम्। अत्र एकस्य अर्थस्य द्योतकाः बहवः शब्दाः वर्तन्ते। परन्तु प्रत्येकं शब्दे काचित् विशेषता विद्यते। यदि कश्चित् कथयति– ''पात्रे सलिलम् अस्ति।'' अत्र 'सलिलम्' इति पदस्य प्रयोगः अनुपयुक्तः। यतः पात्रे स्थितं जलं 'सलिलं' न भवति। सलिलं (लीलया सहितम्) तु नदीनां निर्झराणाम् एव जलं भवति।

अनुच्छेदलेखने प्रयत्नः विधेयः यत् शुद्धानाम् उपयुक्तानां च शब्दानाम् एव प्रयोगः क्रियते। यथा– 'शुष्कः वृक्षः तिष्ठति अग्रे'' इत्यस्य स्थाने 'नीरसः तरुः पुरतः भाति' अधिकं रोचते।

अधुना वयम् एकं सुन्दरम् अनुच्छेदं पठामः।

मित्राणि शत्रवस्तथा

मानवजीवने मातापित्रोरनन्तरं सखा एव उल्लासप्रदः क्लेशपरिहारकश्च भवति। बाल्यादारभ्य एव मानवः मित्रसङ्गं करोति। समानस्वभावाः, विद्याभ्यासे क्रीडासु च सहकारिणः कार्यक्षेत्रे सहोद्योगिनश्च मित्राणि भवन्ति। गृहपरिसरे वर्तमानाः प्रतिवेशिनोऽपि मित्राणि भवन्ति। जीवननिर्वाहावसरे केचन रिपवः अपि जायन्ते। बाल्ये एव स्वभावभेदात् स्वार्थप्रसङ्गात् च केचन रिपवः भवन्ति। कार्यक्षेत्रे अपि स्पर्धाप्रसङ्गात् आसक्तिभेदात् केचन रिपवः जायन्ते। एतौ मित्रशत्रुभावौ समाजजीविनः मानवस्य अविभाज्यौ अङ्गौ। तथापि मित्रत्वस्य वर्धने शत्रुत्वस्य परिहारे निरन्तरं प्रयत्नः विधेयः। अतः सुष्ठूक्तं केनचित् कविना–

''न कश्चित् कस्यचिन् मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः।

व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि शत्रवस्तदा।।''

1. अस्मिन् अनुच्छेदे मित्रताभावः शत्रुताभावश्च केन्द्रीभूतविचाररूपेण वर्तेते।
2. सर्वेषु वाक्येषु तारतम्यता विराजते।
3. अस्मिन् अनुच्छेदे कुत्रचिदपि वर्तनीगता अशुद्धिः न दृश्यते।
4. अत्र सर्वत्र क्रियापदं कर्तृपदानुसारम् एव। यथा– मानवः .... करोति। मित्राणि भवन्ति।
5. विशेषणपदानां लिङ्गवचनविभक्त्यादयः विशेष्यानुसारमेव। यथा– सखा एव उल्लासप्रदः क्लेशापहारकश्च। वर्तमानाः प्रतिवेशिनः।
6. सर्वाणि वाक्यानि परस्परसम्बद्धानि सन्ति।
7. अस्मिन् उपयुक्तानां पदानां प्रयोगः कृतः यथा 'सखा' इत्यस्य विशेषणरूपेण 'उल्लासप्रदः क्लेशापहारकः इति। अत्र उपयुक्तानां मधुराणां पदानां प्रयोगः दर्शनीयः।
8. अन्ते एका सम्बद्धा सूक्तिः प्रदत्ता।

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 11.4

1. प्रदत्तानां पदानां वर्णविश्लेषणं कृत्वा लिखन्तु–

   यथा– मूर्त्तः – म् + ऊ + र् + त् + त् + अः

   (क) अर्थः –

   (ख) चक्रम् –

   (ग) प्रकाशः –

   (घ) विश्रामः –

   (ङ) ब्रह्मविद्या –

   (च) चिह्नम् –

   (छ) किंचित् –

   (ज) उद्धारः –

   (झ) शृंखला –

2. उपयुक्तेन पदेन रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

   (क) बालकाः गृहं .... । (गच्छति/गच्छन्ति)

   (ख) मया रामायणं .... । (पठ्यते/पठ्येते)

   (ग) .... हस्यते। (बालिकया/बालिका)

   (घ) खेलतीभ्यां .... । (बालकाभ्याम्/बालिकाभ्याम्)

   (ङ) पतत् .... । (फलम्/फलानि)

11.5 किम् अधिगतम्

- वर्णानां योगेन प्रातिपदिकानि भवन्ति।
- प्रातिपादिकैः पदनिर्माणं क्रियते।
- पदानि मिलित्वा वाक्यं रचयन्ति।
- परस्परसम्बद्धानि वाक्यानि एव मिलित्वा अनुच्छेदं रचयन्ति।
- अनुच्छेदे केन्द्रीभूतः विचारः भवेत्।
- वाक्येषु तारतम्यता भवेत्।
- अनुच्छेदस्य अन्ते काचित् सूक्तिः भवेत्।
- अनुच्छेदस्य मुख्यबिन्दुम् अधिकृत्य शीर्षकं लिख्यते।

11.5 योग्यताविस्तारः

(क) विशेषण विशेष्य– अन्वितिः।

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिः विशेष्यस्य।

तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिः विशेषणस्य।।

विशेषणस्य लिङ्गं वचनं विभक्तिः च विशेष्यानुसारं भवति यथा

(i) खेलते बालकाय, खेलद्भ्याम् बालकाभ्याम्।

(ii) खेलत्यै बालिकायै, खेलतीभ्याम् बालिकाभ्याम्।

(iii) गच्छत् यानम्, गच्छती याने।

(ख) लिङ्गानुशासनम्

केचन शब्दाः पुंल्लिङ्गे, भवन्ति यथा

(i) पाकः, त्यागः, भोगः,करः, हस्तः, विस्मयः इत्यादयः।

(ii) यज्ञः, विघ्नः, प्रश्नः इत्यादयः।

(iii) आधिः, व्याधिः, विधिः, जलधिः इत्यादयः।

(iv) विष्णुः, गुरुः, इक्षुः, भानुः, साधुः, मनुः, ऋतुः इत्यादयः।

(v) भ्रातृ, पितृ, देवृ, दातृ इत्यादयः।

(vi) स्तबकः, पाषाणः, फेनः, दीपः, वृक्षः, समयः, इत्यादयः।

(vii) अमरः, विबुधः, सुरः, आदित्यः, गीर्वाणः।

(viii) मनुष्यः, मनुजः, मानवः, नरः, दैत्यः, दानवः।

(ix) भूधरः, अद्रिः, पर्वतः, गिरिः, अचलः।

(x) अब्धिः, समुद्रः, सागरः, जलधिः, अर्णवः, रत्नाकरः इत्यादयः।

(घ) स्त्रीलिङ्गे

(i) अवनिः, भूमिः, ग्लानिः, गतिः, मतिः, स्मृतिः, लक्ष्मीः,

(ii) ऊनविंशतितः (19) प्रारभ्य नवनवतिपर्यन्तं सर्वे संख्यावाचकाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गे एकवचने प्रयुज्यन्ते– विंशतिः बालिकाः (20 लड़कियाँ)

(iii) लघुता, महत्ता, गुरुता, मृदुता इत्यादयः

टिप्पणी

(iv) भूमिः, लता, नदी,वनिता इत्यादीनां पर्यायाः यथा

(क) भूमिः, अचला, वसुधा, वसुन्धरा, पृथ्वी, अवनिः

(ख) लता, वल्ली, वल्लरी, वीरुद्,

(ग) नदी, सरित्, तरंगिणी, तरिणी, आपगा,

(घ) वनिता, योषित्, योषा, नारी, महिला, वामा

(v) रुचिः, वीचिः, छविः, रात्रिः, कृषिः, ओषधिः,
अंगुलिः, आपद्, विपद्, शरत्, परिषद्,

(vi) तारा, ज्योत्स्ना, शलाका, नौः, धारा

नित्यं स्त्रीलिङ्गे बहुवचने

अप्, सुमनस्, समा, सिकता, वर्षा, अप्सरस् एते शब्दाः नित्यं स्त्रीलिंगे बहुवचने प्रयुज्यन्ते।

(ङ) नपुंसकलिङ्गे

(i) गमनम्, भवनम्, तरणम्, स्मरणम्, गीतम्

(ii) गुरुत्वम्, महत्त्वम्, सख्यम्, कार्ष्ण्यम्, धावल्यम्

(iii) कर्मन्, चर्मन्, वर्त्मन्, यशस्, पयस्, मनस्, तपस्

(iv) पत्रम्, छत्रम्, मित्रम्

(v) शतात् आरभ्य सर्वे संख्यावाचकाः शब्दाः– शतम्, सहस्रम्, लक्षम्, अयुतम्, नियुतम्।

(vi) फलानि– आम्राणि, आमलकानि,

(vii) जलवाचिनः– वारि, सलिलम्, पयस्, उदकम्, तोयम्, नीरम्, अम्बु

(viii) अङ्गानां नामानि– मुखम्, वदनम्, आननम्, नयनम्, चक्षुः, वक्त्रम्,

(ix) वनम् धनम्, द्रव्यम्, वित्तम्, हिरण्यम्, स्वर्णम्,

(x) कुसुमम्, पुष्पम्, प्रसूनम्

(xi) वियत् जगत्, नवनीतम्, अनृतम्, अमृतम्,
वित्तम्, रजतम्, पीठम्, अङ्गम्, बीजम्, धान्यम्, अपत्यम्, मूल्यम्

- केचन शब्दाः पुल्लिङ्गे, स्त्रीलिङ्गे उभयोः एव प्रयुज्यन्ते यथा मणिः, मसिः, मरीचिः सिन्धुः, रज्जुः,
- केचन शब्दाः पुल्लिङ्गे, नपुंसकलिङ्गे च भवन्ति– घृत, शृंग, उद्यम, कवच, औषध, दण्ड, खण्ड, द्वीप, विमान, इत्यादयः

11.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. अधोलिखितानां शब्दानां वर्णविश्लेषणं कुर्वन्तु
   - (i) समाहर्तुम् = ————————
   - (ii) प्रवृत्तः = ————————
   - (iii) क्रीडाक्षेत्रे = ————————
   - (iv) दुर्व्यवहारः = ————————
   - (v) यादृशम् = ————————
2. सुबन्तानि तिङन्तानि अव्ययपदानि च पृथक् कृत्वा लिखन्तु

   किन्तु, धर्मगुरुभिः, राष्ट्रम्, संजायते, सन्ति, राजानः, प्रजापतिः, इति, अपि, काले, गुरुः, शास्त्राणि, न, अशान्तिः, अहो, भवति, उत्पादयन्ति,
3. अधोलिखितानि पदानि मेलयित्वा वाक्यानि रचयन्तु
   - (i) राष्ट्रे च समाजे च, दुष्टैः भवति अशान्तिः।
   - (ii) दुष्टानां, कृते, जनानाम्, अपि, नास्ति, भयम्, यमस्य।
   - (iii) प्रधानमन्त्री, अस्माकं, निपुणः, अतीव।
   - (iv) शिक्षिका, मम, पाठयति, व्याकरणं, विद्यालये।
   - (v) बहूनि, सन्ति, उद्याने, पुष्पाणि, भ्रमराः गु×जन्ति, येषाम्, उपरि।
4. अधोलिखितान् विषयान् अधिकृत्य अनुच्छेदानां रूपरेखां रचयन्तु

   मम विद्यालयः, मम शिक्षिका, वर्षर्तुः
5. अधोलिखितरूपरेखायाः कः विषयः?

   जलम् एव जीवनम्, जलस्य स्रोतांसि–निर्झराः, नद्यः, कूपाः, तडागाः। उपयोगः– पानार्थम्, कृषिकृते, तद्विना जीवनमेव असम्भवम्। संरक्षणम् आवश्यकम्।
6. अधोलिखितानि दश वाक्यानि अनुच्छेदक्रमे न सन्ति तानि क्रमेण लिखित्वा अनुच्छेदं रचयन्तु।
   - (क) दिसम्बरमासे समुद्रे महान् भूकम्पः जातः।
   - (ख) यथा–यथा तरंगाः अग्रे गच्छन्ति तथा तथा तेषां वेगः वर्धते स्म।
   - (ग) सर्वे जनाः मुक्तहस्तेन इदानीं सहायतां कुर्वन्ति।
   - (घ) आश्चर्यम् मृतेषु कश्चिदपि पशुः न आसीत्।
   - (ङ) पूर्वदिने रविवासरः आसीत्।
   - (च) केचन प्रातः भ्रमणाय तत्र गताः आसन्।
   - (छ) समुद्रतरङ्गैः संहारताण्डवम् आरब्धम्।

(ज) लक्षाधिकाः मानवाः समुद्रेण नीताः।

(झ) दक्षिणप्रदेशानां तीरेषु तरंगाणाम् आक्रमणम् अभवत्।

(ट) तीरवासिनः जनाः आनन्देन सुप्ताः आसन्।

7. उपर्युक्त–अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखन्तु।

8. उपर्युक्त–अनुच्छेदस्य कृते समुचितां सूक्तिं चित्वा योजयन्तु

(i) श्वः कार्यम् अद्य कुर्वीत। (अग्नि पु. 159.8)

(ii) व्ययाधिकं न कुर्वीत। (अग्नि पु. 65.5)

(iii) विवेकं हन्ति अहंकारः। (नारद पु 1. 7.30)

(iv) दया न जायते यस्य स रक्षः (राक्षसः) इति मे मतिः। (स्कन्दपुराणम् 7 338.20)

(v) अर्थवान् इह यो लोके परस्यार्थं प्रयच्छति। (शिवपुराणम् 1 95.17)

9. चित्रं दृष्ट्वा अनुच्छदं लिखत।

11.8 उत्तराणि

पाठगतप्रश्ना

11.1 1.

वर्णाः	–	य्, स्, क्, ज्, अ, उ,
प्रातिपदिकानि	–	(शब्दाः)– नदी, भ्रातृ, तद्..., गो, यत्, किम्,
धातवः	–	वद्, गच्छ्, घ्रा, भू, नम्, लिख्
सुबन्तानि	–	बालिके, यः, सवितुः, सूर्याय, सः, गौः
तिङन्तानि	–	पठत, वद, रोचते, गच्छ, जिघ्रति, नम
अव्ययानि	–	च, अद्य, ह्यः, बहिः, परश्वः, श्वः

11.2 1. असम्बद्धवाक्यानि

(i) सः चिन्तयति अहं सर्वेभ्यः दीनः इति।

(ii) सः सर्वदा सर्वेषां सेवां कर्तुं तत्परः भवति।

2. अहंकारः विनाशकः

3. ज्ञानविघ्नः अहंकारः

4. (i) हन्ति मानः महद् यशः (महाभारतम्)
   (ii) त्यक्त्वा अभिमानं पुरुषो जानाति परमेश्वरम् (शिवपुराणम्)

11.3 1.क) परिश्रमेण सुखप्राप्तिः, अलसाः कष्टम् अनुभवन्ति, महापुरुषाः– रामः, कृष्णः, सर्वे परिश्रमशीलाः, सुप्तस्य सिंहस्य मुखे भोजनं न गच्छति। उद्यमविषयकसूक्तयः।

1.ख) स्वयं लिखत।

2. भारतम् अस्माकं जन्मभूमिः। अस्य उत्तरदिशायां हिमालयपर्वतः विराजते। तिसृषु दिशासु सागराः अस्य पदप्रक्षालनं कुर्वन्ति। अनेका नद्यः अत्र जनानां तृषां शाम्यन्ति। मध्ये विन्ध्याचलः विराजते। अस्य पुरातना दिव्या महती संस्कृतिः। अस्मिन् देशे महान्तः ऋषयः, कवयः अभवन्। वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि, काव्यानि शोभन्ते। अस्य देशस्य वीरांगनाः देशभक्ताः स्वतन्त्रतायुद्धे भागं गृहीत्वा देशं स्वतन्त्रम् अकारयन्। अस्माकं देशः महान् अस्ति। जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।

3. स्वयं लिखत।

11.4 1. (ii) अ + र् + थ् + अः
   (iii) च् + अ + क् + र् + अ + म्
   (iv) प् + र् + अ + क् + आ + श् + अः
   (v) व + इ + श् + र् + आ + म् + अः
   (vi) ब् + र् + अ + ह् + म् + अ + व् + इ + द् + य् + आ
   (vii) च् + इ + ह् + न् + अ + म्
   (viii) क् + इ + ञ् + च् + इ + त्
   (ix) उ + द् + ध् + आ + र् + अः
   (x) श् + ऋ + ङ् + ख् + अ + ल् + आ

2. (i) गच्छन्ति (ii) पठ्यते (iii) बालिकया (iv) बालिकाभ्याम् (v) फलम्

11.7 पाठान्तप्रश्नाः

1. (i) स् अ म् आ ह् अ र्, त्, उ, म्
   (ii) प् र् अ व् ऋ त् त् अः
   (iii) क् र् ई ड् आ, क् ष् ए त् र् ए
   (iv) द् उ र् व् य् अ व् अ ह् आ र अः
   (v) य् आ द् ऋ श् म्

2.

सुबन्तानि	तिङन्तानि	अव्ययपदानि
धर्मगुरुभिः	संजायते	किन्तु
राष्ट्रम्	सन्ति	

राजानः	भवति	न
प्रजापतिः	उत्पादयन्ति	इति
काले		अपि
गुरुः		अहो
शास्त्राणि		
अशान्तिः		

3. (i) राष्ट्रे समाजे च दुष्टैः अशान्तिः भवति।
   (ii) दुष्टानां जनानां कृते यमस्य भयम् अपि नास्ति।
   (iii) अस्माकं प्रधानमन्त्री अतीव निपुणः।
   (iv) मम शिक्षिका विद्यालये व्याकरणं पाठयति।
   (v) उद्याने बहूनि पुष्पाणि सन्ति येषाम् उपरि भ्रमराः गुंजन्ति।
4. (i) विद्यालयः, भवनम्, प्राङ्गणम्, वाटिका, क्रीडाक्षेत्रम्, अध्यापकवर्गः, कक्षाः, छात्रसंख्याः, प्रयोगशालाः विशिष्टाः, गतिविधयः।
   (ii) शिक्षिका, विषयः, व्यक्तित्वम्, छात्रैः सह व्यवहारः, विशिष्टानि संस्मरणानि।
   (iii) षड् ऋतवः, ग्रीष्मर्तुः, वर्षर्तुः, मासाः, प्राकृतिकं वर्णनम्, स्वकीयाः अनुभवाः।
5. जलस्य उपयोगित्वम्/आपः सर्वस्य भेषजम्/जलस्य संरक्षणं किमर्थम्?
6. (क) दिसम्बरमासे समुद्रे महान् भूकम्पः जातः।
   (झ) दक्षिणप्रदेशानां तीरेषु तरंगाणाम् आक्रमणम् अभवत्।
   (ख) यथा यथा तरंगाः अग्रे गच्छन्ति, तथा तथा तेषां वेगः वर्धते स्म।
   (ङ) पूर्वदिने रविवारः आसीत्।
   (ट) तीरवासिनः जनाः आनन्देन सुप्ताः आसन्।
   (च) केचन प्रातः भ्रमणाय तत्र गताः आसन्।
   (छ) समुद्रतरंगैः संहारताण्डवम् आरब्धम्।
   (ज) लक्षाधिकाः मानवाः समुद्रेण नीताः।
   (घ) आश्चर्यं मृतेषु कश्चिदपि पशुः न आसीत्।
   (ग) सर्वे जनाः मुक्तहस्तेन सहायतां कुर्वन्ति।
7. समुद्रतरङ्गाणाम् आक्रमणम्, समुद्रे भूकम्पः, तरङ्गाणां वेगः
8. दया न जायते यस्य सः रक्षः इति स्मृतः।
9. स्यं चित्रं दृष्ट्वा लिखत।